

1. Preface

Our impression of a city is determined by the layout of its streets, the size and type of buildings and the appearance of their facades. These are the result of organic growth. The city's history marks it and gives an extra dimension to the buildings within it. Over time the city develops its own lived-in character, with the old and new existing side by side. As in nature, the survival of this diversity is essential for the city's existence and physical attractiveness. Old houses play an important part in this. Those which still survive today, and have preserved their authentic character, often have very specific circumstances to thank for this.

Over time houses are subject to modification according to changing needs and function. Structural factors can determine if a building survives at all. Ordinary houses built of more perishable materials in the Middle Ages and the 16th century have almost all disappeared, for example only two of Antwerp's wooden facades remain. Fashion too can play a part with obviously old fashioned facades often being replaced with contemporary ones. In the 19th century the facades of many old houses in the city centre are modernised by the prosperous bourgeoisie, though often without altering their 16th or 17th century internal structure. Drastic changes have also been made to houses to keep them habitable. New ways of heating leads to the loss of old decorative fireplaces. A desire to increase light and the development of technology which allows larger panes of glass to be manufactured, lead to the removal of older windows. The current demand for decent kitchens and bathrooms, and for a garage/car parking is again leading to radical alterations. As a result of all these modifications an increasing number of houses which still retain their original appearance are being lost, and even more of those with unchanged interiors. This is especially so for the smallest houses which no longer meet changing expectations. More and more of these small houses are being merged and extended.

All of these factors have lead to a type of house called a 'kamer' or 'room', which was once widespread, becoming very rare. When a tax assessment is carried out in 1480 there are 562 'kamers' out of a total of 5600 houses, ten percent of all houses in the city. A 'kamer' is a small low single-storey house, often made of wood, consisting of one living room on the ground floor, with an attic room and loft under the roof. Many have a cellar, because of the necessity to dig the foundations deep enough to reach solid ground. In the 16th century construction in wood is prohibited because of the fear of fires, so most kamers after this

1. Inleiding

Het stratenplan, de aanblik van de gevels, de omvang en het type gebouwen bepalen onze indruk van de stad. Het is het resultaat van een organische groei. De stad is door haar leven getekend en geeft een extra dimensie aan de gebouwen die haar maken. Het oude en het nieuwe bestaan door en naast elkaar, zodat de stad een eigen doorleefd karakter krijgt. Zoals voor de natuur is het overleven van de diversiteit essentieel in het bestaan en de fysieke aantrekking van een stad. De oude woningen maken hier een belangrijk deel van uit. Deze die nu nog bestaan en hun authentieke karakter hebben bewaard, danken dit vaak aan zeer specifieke omstandigheden.

In de loop der tijd hebben huizen te lijden onder aanpassingen door veranderende functies en noden. Maar ook structurele factoren zorgen ervoor dat niet alle gebouwen blijven. Gewone huizen opgetrokken in meer vergankelijke materialen daterend uit de middeleeuwen en de zestiende eeuw zijn zo goed als allemaal verdwenen. Van de Antwerpse houten gevels zijn er bijvoorbeeld nog maar twee over. Verder leidt ook de mode er dikwijls toe dat vooral zichtbare gevels vervangen worden door eigentijdse gevels. In de negentiende eeuw voorziet de welvarende burgerij veel oude huizen in het stadscentrum van een moderne gevel, maar vaak zonder de zestiende- of zeventiende-eeuwse bouwstructuur te veranderen. Om de bewoonbaarheid van huizen in stand te houden, wor-

Toog noordwaarts in 2003.

Toog looking north in 2003.

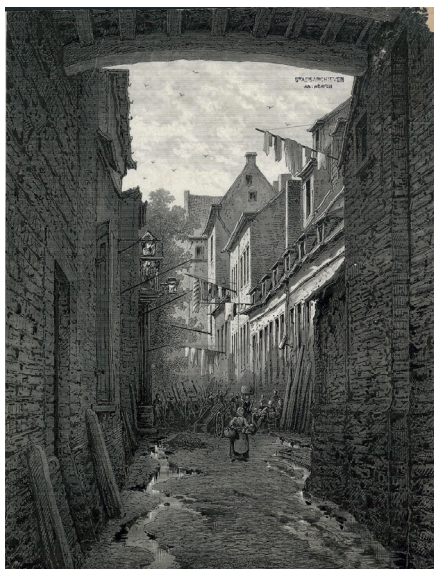
date are built in brick, although the attic floors, lofts and roof trusses continue to be made of wood.

Despite the large numbers of kamers in existence in the 16th century, modifications and extensions to many of them ensured that eventually almost the only remaining unaltered kamer are in the 'gangen' (alleyways) and in enclosed courtyards. In the densely built-up city, 'gangen' are a common phenomenon, filling in the spaces left between and behind the houses. The city is littered with them. The houses in what are now the oldest 'gangen' are often not of the worst quality of dwelling by the standards of the time, having a hearth and stone floor and a solid roof, but by the 19th century most have become dilapidated. The regeneration policy in the 19th century and especially of the 1950s and 1960s leads to the disappearance of many of the remaining 'gangen' and their kamers, so that today the only kamers still remaining are in enclosed courtyards.

Most of those kamers which have survived are originally part of a religious foundation or charity. During the French Revolution they pass into the hands of the predecessor of the current Department of Social Welfare, the OCMW. As a result of this many are now protected, but most of the individual homes in the courtyards have been altered.

A group of three kamers in the Rozenstraat are the last survivors of the Rose 'gang', the longest of the 'gangen'. They form a part of a street facade that no longer has any other houses like them. These have been given official protection as 16th century one-room houses retaining their original layout and appearance. Somewhat forgotten, there are two other surviving kamers in Antwerp situated in the Toog, also once part of a longer gang.

At the end of the 19th century the picturesque appearance of the remaining 'gangen' brought them to the attention of the postcard photographers and city guides. Several of the postcards have been preserved, and there are also descriptions in various city guides. The Toog usually draws their attention because of its connection with the former Chapel of St. Eligius or St. Eloy, with its accommodation for old members of the Blacksmiths Guild. It is generally believed that its almshouses and the alley behind them are created by this guild. In one of his town guides, De Lattin describes the corner of the Toog and the Paardenmarkt: on one side the two houses, 'de Croone' and 'de Cleyn Croon', and the house behind it which has a gable with wall anchors forming the initials of the 16th century builder. (This house is demolished in 1936.) On the other corner is the Chapel of St. Eligius. The rest of the Toog is only briefly mentioned, though he does describe it as one of the most picturesque alleys. De Toog is also mentioned in a book about the almshouses and alleys of Antwerp, which also attributes the houses to the Blacksmiths Guild.

De Zwanengang, getekend door Emile Puttaert in 1888.

The Swan alley, a drawing by Emile Puttaert, 1888.

Drie gekoppelde, traditionele eenkamerwoningen in de Rozenstraat nrs 7-11.

Three terraced traditional one-room dwellings in the Rozenstraat, Nos. 7-11.

den dikwijls ingrijpende veranderingen doorgevoerd. Door de evolutie in de manier van verwarmen, bijvoorbeeld, verdwijnen oude decoratieve schouwen. De vooruitgang van de techniek en de behoefte aan licht leiden dan weer tot het wegbreken van oude ramen en het plaatsen van grotere glasoppervlakten. En de huidige vraag naar degelijke keukens en badkamers, maar ook naar parkeerplaats, maken nog andere grote verbouwingen noodzakelijk. Hierdoor verdwijnen meer en meer woningen die nog hun oorspronkelijk uiterlijk en vooral hun binnenkant hebben behouden. Dit geldt nog meer voor de kleinste huizen, die niet meer aan de veranderde verwachtingen kunnen voldoen. Steeds meer worden huizen samengevoegd en uitgebreid.

Het type woning dat net door al deze factoren zeer zeldzaam is geworden, is de zogenaamde kamer, die heel populair is aan het einde van de middeleeuwen en in de vroege zestiende eeuw. Bij de haardtelling van 1480 worden er op

Little has been written in more detail about kamers in Antwerp, but there are a few studies on almshouses. An inventory by Edmond Geudens, which he compiled in 1898, has historical notes about social service housing facilities including their almshouses. In 1941 L. Philippen publishes a concise booklet about the existing almshouses and there is an overview of alleys and almshouses by Bart Goovaerts and Piet Schepens from 1981. The most thorough study is a Master's thesis of 2009 by Marjolijn Bijloos on those buildings still in existence which are known at the time of writing to be almshouses. This does not include the Jan Bollaert almshouses.

The aim of this book is to document the importance of the last fully preserved kamer in the Toog as a very rare survival from the early 16th century of this once common type of dwelling. Usually the study of architecture focuses on individual buildings of note. Simple houses which are part of a tradition which has been studied very little, and of which few traces remain, are often overlooked. The simple almshouse is a rare witness to architectural history. It is also witness to a charity system that arose at the end of the Middle Ages, outside the ecclesiastical structures and urban institutions, in which wealthy individuals committed money to support the socially disadvantaged in society. One of these benefactors is Jan Bollaert, a trader in spices, who establishes a foundation in around 1500 for the provision of shelter for five impoverished elderly men. This small house once formed part of the original row of five almshouses, today it is the only one to have survived the centuries relatively unscathed. Of the others three have disappeared and one is completely unrecognisable. The Toog we see today is the result of a frenzy of demolition and rebuilding in the 1960s and 1970s, when even the street itself largely disappeared under new buildings. The last wave of demolition is in 2005 when the remaining elevated steps to the houses are removed.

To look at the rise and fall in the fortunes of this street and to record what remains the study is divided into four perspectives:

- ♦ the origin and history of the Toog and the houses situated on the small piece of land lying between the Toog and the north-eastern side of the Vekestraat;
- ♦ the founding of the almshouses and their connection to the Bollaert family and the piety of the time;
- ♦ the room house itself. Beginning with a description of the building and a study of the evolution, mainly of the remaining house, in order to try and determine a clear picture of the original row of almshouses. With reference to documents, iconographic data, the fabric of the building itself

5600 woonhuizen 562 kamers geteld, ofwel 10%.¹ Een kamer is een klein laag huis zonder verdieping en vaak in hout, bestaande uit één leefkamer op de begane grond, en een zolder en vliering onder het dak. Vaak is er een kelder omdat de fundering toch tot daar moet worden uitgegraven om op vaste grond te komen.² Door de angst voor branden is houtbouw in de zestiende eeuw verboden en worden de meeste kamers in baksteen gebouwd, maar de zoldervloer, de vliering en het dakgebinte blijven in hout.

Ondanks het grote aantal kamers in de zestiende eeuw hebben aanpassingen en uitbreidingen ervoor gezorgd dat uiteindelijk bijna alleen in de zogenaamde gangen en in besloten hofjes nog kamerwoningen overblijven. In de dichtbebouwde zestiende-eeuwse stad zijn gangen een veelvoorkomend fenomeen om de laatste ruimtes tussen en achter de huizen op te vullen. De stad is ermee bezaaid. De huizen in de nu oudste gangen zijn op het moment van hun bouw meestal niet van het slechtste allooi. Ze bezitten een haard, een stenen vloer en een degelijk dak, maar in de negentiende eeuw zijn de meeste verkrot. De saneringspolitiek van die tijd, en later vooral van de jaren 1950 en 1960, doet veel overblijvende gangen met kamerwoningen verdwijnen. Deze die wel blijven, vormen vaak besloten hofjes, waarvan de meeste oorspronkelijk deel uitmaakten van een religieuze stichting of een liefdadig werk. Bij de Franse Revolutie kwamen ze in handen van de voorloper van de huidige sociale zekerheid. Daardoor zijn ze nu vaak beschermd, maar de meeste individuele woningen binnen de hofjes hebben wel aanpassingen ondergaan.

Drie individuele kamerwoningen in de Rozenstraat blijven over als laatste getuigen van een van de langste gangen, de Rozengang. Nu maken ze deel uit van een straatgevel waarachter zich verder geen eenkamerwoningen meer bevinden. Ze zijn beschermd als “één-kamer woningen uit de 16de eeuw waarvan de oorspronkelijke indeling en het uitzicht bewaard is”.³ Enigszins vergeten staan er ook in de Toog nog twee kamerwoningen, het restant van een gang waarvan de andere huisjes ondertussen zijn verdwenen.

Aan het einde van de negentiende eeuw brengt de schilderachtige aanblik van de overblijvende gangen hen onder de aandacht van fotografen van postkaarten en stadsgidsen. Van veel gangen zijn er meerdere postkaarten bewaard en ook zijn er beschrijvingen in verschillende stadsgidsen. Zo ook van de Toog, meestal in verband met de vroegere Kapel van St. Eloy, waar ook onderdak werd gegeven aan oude leden van het ambacht der smeden. Algemeen wordt dan aangenomen dat de steeg erachter en haar godshuisjes ook door het Smedengilde gebouwd zijn. De Lattin beschrijft in *Evoluties van het Antwerpsche*

1 G. ASAERT, *Ook dat was Antwerpen. Een geschiedenis van de kleine man. Over armoede en politieke onmacht*, s.l., 2010, p. 123.

2 K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen uit Vlaamsche, brabantse en Limburgsche oorkonden*, Leiden, 2 dln., 1890, dl. 2, p. 32.

3 Beschermingsdossier 4.01/11002/978.1 OA002809.

Luchtfoto van de Toog in 2021. In het midden de garage die de plaats inneemt van de huisjes en de straat, aan het einde het leien dak van de Berg van Barmhartigheid, die ook te zien is aan het einde op de foto hieronder, begin 20ste eeuw.

Aerial view of the Toog in 2021, from the garage replacing the street to the building with a slate roof, which can also be seen at the end of the Toog in the early 20th century photo below.

Stadsbeeld de hoek van de Toog en de Paardenmarkt met de huizen de Croone en de Cleyn Croon, en het huisje erachter met een puntgevel met muurankers die de initialen van de bouwheer in de zestiende eeuw vormden en dat in 1936 werd afgebroken. Op de andere hoek lag de Kapel van Sint-Eligius.⁴ Het verdere deel van de Toog wordt slechts summier vermeld. In *Doorheen Oud-Antwerpen* zegt hij dat het een der schilderachtigste stegen is.⁵ Ook in een boekje van 1981 dat specifiek over Antwerpse godshuizen en steegjes gaat, wordt de Toog vermeld. Ook daarin worden de huisjes aan het Smedengilde toegeschreven.⁶ De tentoonstelling over vijfhonderd jaar woonhuizen te Antwerpen documenteert huisjes van het kamertype en neemt als voorbeeld de huisjes in de Toog voor de periode vijftiende eeuw tot 1540.⁷ Daarvoor worden enkele plannen tentoongesteld waarover we nu niet meer beschikken.

Verder is er over kamerwoningen in Antwerpen weinig geschreven. Over godshuisjes bestaan er wel enkele studies. In 1898 stelt Edmond Geudens een inventaris samen met historische nota's over de opvanggelegenheden van de sociale dienst, waaronder hun godshuizen.⁸ L. Philippen publiceert in 1941 een zeer beknopt boekje over de bestaande godshuisjes⁹, en in 1981 is er het overzicht van stegen en godshuizen van Bart Goovaerts en Piet Schepens.¹⁰ Het meest grondig is de masterscriptie van Marjolijn Bijloos, verschenen in 2009, over de nog bestaande gekende godshuizen.¹¹ Het Jan Bollaert godshuis is er echter niet in opgenomen.

Dit boek is bedoeld als aanvulling op deze publicaties en om de waarde van het laatste volledig bewaarde huisje in de Toog vast te leggen als een nu zeer zeldzaam overblijfsel uit de vroege zestiende eeuw. Meestal is de studie van architectuur toegespitst op de waarde van individuele gebouwen. Simpele woningen die in een traditie kaderen die nauwelijks gedocumenteerd is en waarvan weinig sporen overblijven, worden vaak over het hoofd gezien.

Dit godshuisje is een zeldzame getuige van architectuurgeschiedenis, maar ook van het systeem van liefdadigheid dat aan het einde van de middeleeuwen ontstond. Buiten de kerkelijke overheid en de stedelijke instellingen om legden welstellende burgers geld vast om sociaal zwakken in de maatschappij te ondersteunen. Dit huisje bood vanaf ongeveer 1500 gratis onderdak aan een

4 A. DE LATTIN, *Evoluties van het Antwerpsche Stadsbeeld. Geschiedkundige Kronijken*, Antwerpen, 9 dln., 1940-1955, dl. 2, pp. 173-178.

5 A. DE LATTIN, *Doorheen Oud-Antwerpen. Gids en inventaris van het hedendaags Oud-Antwerpen*, Antwerpen, 1955, p. 192.

6 B. GOOVAERTS en P. SCHEPENS, *Antwerpse steegjes en godshuizen*, Antwerpen, 1981.

7 500 jaar woonhuizen te Antwerpen XVe-XIXe eeuw: een overzicht; tentoonstelling 15 september – 31 oktober 1980, georganiseerd door het Nationaal Hoger Instituut voor Bouwkunst en Stedebouw, p. 33.

8 E. GEUDENS, *Le compte moral de l'an XIII des hospices civils d'Anvers: Premier rapport annuel sur leur situation moderne*. Annoté et augmenté d'un prologue historique et de documents originaux, Antwerpen, 1898.

9 L. PHILIPPEN, *Antwerpsche godshuisjes*, Antwerpen, 1941.

10 B. GOOVAERTS en P. SCHEPENS, *Antwerpse steegjes en godshuizen*, Antwerpen, 1981.

11 M. BIJLOOS, *Kleine godshuizen tijdens het Ancien Regime in Antwerpen. Een beredeneerde inventaris met een typologische benadering*, onuitgegeven masterthesis, Antwerpen, 2009.

- and archaeology. Followed by an account of the restoration project;
- ♦ as much information as could be found on the inhabitants of the house and also a description of the few archaeological finds providing some evidence of the material culture.

oude man zonder bron van inkomsten en tot het midden van de negentiende eeuw bleef het een sociale voorziening. Het heeft ruim vijfhonderd jaar redelijk ongeschonden overleefd. De vier andere huisjes die er samen een gebouw mee vormden, zijn op een na verdwenen. Het laatste, enig ander overblijvende huisje is volledig onherkenbaar geworden. De huidige straat is het resultaat van een sloopfurie uit de jaren 1960 en 1970, waarbij zelfs de straat grotendeels verdwenen is. De laatste aanslag gebeurde in 2005, toen de resterende verhoogde stoepen geruimd werden.

Het onderzoek naar de opgang en teloorgang van deze straat en de geschiedenis van het resterende huisje gebeurde vanuit vier invalshoeken:

- ♦ het ontstaan en de verdere geschiedenis van de Toog en het huizenblok geprangd tussen de Toog en de oostelijk gelegen Vekestraat;
- ♦ de stichting van een godshuis op de Toog;
- ♦ de kamerwoning zelf, en zoveel informatie als te vinden was over de bewoning en daarmee gecombineerd de weinige archeologische vondsten die een beetje materiële geschiedenis moeten leveren;
- ♦ het restauratieproject om het huisje hopelijk een langer leven te geven.